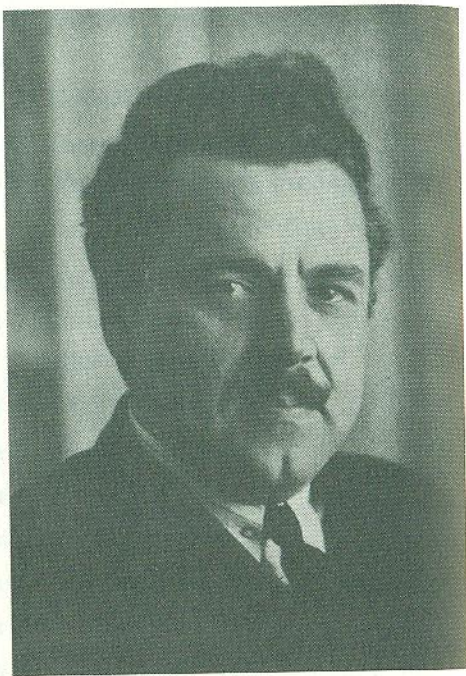

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *Петлюрівці, буддисти і загибель комуни: Чорний Ангел проти червоних мрій*

«Чорний Ангел» Олекси Слісаренка — це роман про **розбрат** як у буквальному, етимологічному значенні слова, так і в сенсі символічному. Читачів одразу ж затягує стрімкий розвиток пригодницького сюжету, в якому не бракує збройних сутичок, вибухів, утеч і шпигунських таємниць, але напружена фабула не відвертає уваги від складних психологічних проблем, зрештою, від важливих історіософських характеристик. Адже йдеться про ранні двадцяті, коли засновуються перші комуни, щойно утверджується червона влада, але ті, хто воював під жовто-блакитними прапорами, ще продовжують відчайдушну боротьбу.

Часопростір Слісаренкової прози особливий: у численних творах він розгортає замальовки звороховленої, розладнаної, розтерзаної багаторічним збройним протистоянням, зрештою, хворої дійсності, коли знисиленими й знекровленими почуваються, як видається, не лише люди, але й саме довкілля, коли рвуться й розпадаються всі зв'язки, стосунки між найріднішими людьми, порушуються всі установлені життєві цикли й ритми. До романного жанру автор приходить після численних експериментів

і стильових шукань: здається, таких карколомних літературних кар'єр навіть у його поколінні було не так і багато. Він устиг здобути агрономічну освіту, пройшов офіцером Першу світову. (До речі, окопні новели й оповідання, як-от «Алхімік», «Редут № 16», належать до найкращих у нашому письменстві речей, де осмислено досвід тієї війни.) Вхпив до символістського угруповання «Музагет», друкувався в однойменному альманасі 1919 року, виступав на вечірках у київському «Льоху мистецтв» на нинішній вулиці Городецького, а дебютну збірку, датовану тим-таки 1919-м, назвав «На березі Кастальському». Годі шукати певнішого визначення мотивів утечі, зречення неприйнятної реальності задля служіння музам біля одвічного Кастальського джерела... Але рішучий розрив щирого адепта із символізмом стався дуже швидко. Уже другу підготовлену книжку названо «Земними дорогами», вочевидь, далекими від омріяної Касталії, а далі Слісаренко стає радикальним футуристом. Його збірка «Поеми» (серед текстів була й дуже гучна свого часу «Поема зневаги» зі спостереженням про те, як «важко травить катаральний шлунок історії каміння сучасности») виходить у заснованому Михайлом Семенком та його однодумцями видавництві «Гольфштром», а обкладинку оформив художник Нік Бажан, котрий знов же невдовзі зречеться і футуризму, й очудненого імени та звернеться до неокласицистської та експресіоністської поетики.

Віршування було для Олексі Слісаренка радше періодом учнівства, школи, і найцікавіший він таки як прозаїк. Причому належав до апологетів гостросюжетної літератури; і наполягання на потребі зацікавити читача видається ще й закономірною реакцією на тодішню втому від імпресіоністських малих форм,

шкіців, колекціонування мимобіжних вражень у новелістиці раннього українського модернізму.

У столичному Харкові Слісаренко стає головним редактором одного з найпотужніших натовді видавництв, кооперативної «Книгоспілки», та опікуном багатьох молодих митців. Юрій Смолич залишив у спогадах колоритний портрет свого старшого приятеля: «Виглядав Олекса Андрійович напрочуд солідно: директор банку, дипломат у ранзі посла, метрдотель у ресторані найвищого класу, взагалі — персона ґрата з розжалуваних, але до часу ще не знищених революцією колишніх можновладців. Дарма що походив Слісаренко з сільської бідацької ремісничої родини і в жилах його текла аж ніяк не “голуба”, а натуральна червона кров плебея. [...] Та всіх інших плебеїв у літературних колах — а в ті часи в письменницьких колах плебейський прошарок переважав усі інші — шокувало те, що Олекса Андрійович, виходячи з дому, неодмінно брав з собою величезний і туго напханий портфель — атрибут аж ніяк не пролетарського становища. Правда, у тім портфелі Олекса Андрійович носив переважно пижі, порох та шріт, бо був завзятий мисливець, а також різні риболовецькі причандалля, бо був і заядлий рибалка. Особливо ж дратували його недругів вусики — маленькі, “піжонські”, як тоді казали, вусики під самісіньким носом — щось на кшталт Чарлі Чапліна в створеному ним образі маленької людинки. Крім того, з весни до осені Олекса Андрійович носив на голові плесканий солом'яний капелюшок “канотьє” — “крик моди” від кінця дев'ятнадцятого століття до Першої світової війни. Вдягався Олекса Андрійович вишукано й франтувато, костюми мав від найкращого кравця й віртуозно відпрасовані, а галстук (“краватку” — за тодішньою термінологією) пов'язував найчастіше

“метеликом”, як в оперних співаків чи фігурантів з похоронного бюро. Всі ці атрибути надзвичайно іритували критиків його літературної творчості^{*}. До речі, цей шкіц Юрія Смолича дуже нагадує портрет Слісаренка, виконаний Анатолієм Петрицьким, — із модним канотье включно.

Це якраз період написання «Чорного Ангела», роки літературної дискусії, до якої Слісаренко також долучався своїми текстами.

Тепер, на відміну від футуристського періоду, його вже цікавить сьогодення у насвітленні історичних викликів, найперш діагностика зламу, розриву часів, коли прірва між відкинутим, безжально затаврованим минулим та непевним, хоч і омріяним, майбутнім жахає, бо всі мости знищені, а ціннісний хаос ніяк не вдається впорядкувати.

І чого як чого, а респектабельної впевненості в собі його персонажам цілковито бракує. Історію завжди оповідають і пишуть переможці, позбавляючи слова подоланих, тож і в романі ми дізнаємося про події з уст цілеспрямованого комунара; однак самі ландшафти довкруг такі безпросвітно понурі й безнадійні, що ілюзії світлого майбуття губляться в сірих поліських заболочених просторах. «Серпневе Полісся вже засохло й пожовкло, вилискуючи цупкою, як дріт, болотяною травою. Зелену кров з листя випили сірі піски, і тільки сосни незалежно та гордо-зелено тримали віхті своїх верховин». Так само ці сірі безплідні піски й болотяні

^{*} Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. — К. : Радянський письменник, 1972. — С. 13.

трясовини випивають кров із людських облич; «чорна меланхолія» страшною примарою висить чи не над усіма героями роману. Сюжетною зав'язкою стає жахлива пожежа Липівської комуні: у нічній темряві апокаліптично гоготить полум'я, лунають страхітливі вибухи, залишаються величезні вирви. Довколишніми селами ширяться поголоси про Божу кару для нечестивих комунарів, повітова й губерньська влада теж не багато може пояснити.

Насправді тією пожежею закінчилася зустріч двох рідних братів Гайдученків, котрі зробили свій життєвий вибір у роки революції. Старший, Артем, засновує в непрохідних лісових хащах, у напівзруйнованому, давно занедбаному шляхетському маєтку прихисток для знедолених. Агроном за фахом, він не надто переймається посівами й урожаєм, та й жодних ілюзій щодо намірів мешканців маєтку не має. Це змучені голодом і поневіряннями втікачі, залякані знущаннями військовиків у різних одностроях люди, котрі хочуть якось урятуватися від зимових холодів, аби весною, як перелітним птахам, знову шукати якихось певніших гнізд і прихистків. Бракує всього найнеобхіднішого, тінь голоду висить над цілим краєм; руйнуються будинки, гниють дерев'яні споруди, ржавіє метал, забур'янений, занапащений ґрунт уже не родючий. Гайдученко, втім, розуміє, що після революції, після того, як велетенський плуг (згадується знамените Тичинине «Котить. У землю врізає // (чи то місто, дорога чи луг), // у землю плуг») переорав землю, її треба культивувати, обробляти, плекати. Майже всі головні персонажі твору стають жертвами якоїсь фанатичної віри в дорогі омани, і Гайдученко має свою idea fix. Він роками працює над винаходом, що обдарує людство неймовірним джерелом сили, шукає формули

хімічних речовин, з яких видобуватиметься енергія. Про його старанно утаємничену працю знають лише найближчі люди, дружина та молодший брат. Знов же, за Тичиною, наш герой опиняється серед тих, що «тікали // в печери, озера, ліси», прагнули уникнути остаточного вибору, врятуватися від несвітських ураганів революції.

Хоча історію тут розповідає переможець-комуніст, але у назву твору винесено ім'я повстанця-петлюрівця: це Петро Гайдученко не хоче змиритися з поразкою, продовжує боротьбу з ворогом за свою державу, за українську ідею. Оксиморонним і тим привабливішим Чорним Ангелом він видається своїй нареченій Марті; і романтична дівчина згоджується викрасти записи старшого брата, аби та неймовірна енергія допомогла повстанцям. Свого часу вони вчителювали (точна соціальна характеристика тої верстви, котра й дала чимало ідейних, переконаних діячів Української Народної Республіки), були близькими й дорогими одне одному, але тепер вона відчуває, що колишнього тепла у стосунках, ніжної закоханості більше немає, що її обранець жертвує всім задля справи, якій офірував себе. При зустрічі по довгій розлуці «він, більше того... він сказав, коли ти хочеш бути моєю, роби мою справу... До цього часу ти зраджувала український народ... Він так і назвав мене зрадницею, що мусить умерти або спокутувати свій гріх і виправдати себе якоюсь корисною роботою... Він кляв мене й дивився такими очима, що скажи тільки я слово, — він уб'є мене або обійме як кохану...». Дівчина пішла за голосом своєї любови. Кохання підпорядковується помсті або боротьбі, любов'ю до ближніх жертвують задля чи не ефемерної іноді любови до дальніх. Як на 1929-й, рік виходу «Чорного Ангела», така романтизація уенерівського спротиву

вочевидь не толерувалася владою й цензурою, але адресувалася своїм, врозумливим і прихильним читачам.

Зустріч братів-ворогів виписана в стилі роману жахів. Коли повстанець приходиться забрати формули, старший витягує з підвалу каністру із видобутим уже термінідом — і підносить до неї запалений сірник, умить і сам спалахнувши живим факелом. Так закінчується безславна й жалюгідна історія Липівської комуні; пообіцявши нагодувати й обігріти людей, її організатор натомість влаштовує кінецьсвітнє руйновище. Утім Артемів винахід виявився оманом, за яку було заплачено людськими життями. Провінційний агроном винайшов речовину, давно відому хімікам, його жертвонне служіння ідеї обернулося непорозумінням, трагікомічним фарсом. І сам він у фіналі бачиться відірваним від життя анахоретом, з яким доля й зіграла злий жарт.

У «Чорному Ангелі» автор дає ще одну, із багатьох знаних у літературі двадцятих років, інтерпретацію свого сьогодення як епохи хворої.

Так оцінював сучасність Микола Хвильовий із його метафорами і фізичних, — ідеться насамперед про сухоти, — і душевних, психічних, хвороб. У Хвильового, як-от у повісті «Санаторійна зона» чи в новелі «Синій листопад», лікарі принаймні пробують надати допомогу, але врятувати приречених неспроможні.

Світ Слісаренкової прози так само позначений симптомами гниття, розкладу, тління, дегенерації; він навіть діагностує «чорну меланхолію» як